

महाराष्ट्र अधिकाऱ्यांचे अर्धन्यायिक कामकाज

Quasi Judicial Functioning of Revenue Officers

नमुना निकालपत्रांसह
With Specimen Judgements

BY
SHEKHAR GAIKWAD

लेखक
शेखर गायकवाड

प्रस्तावना

महसूल अधिका-यांचे अर्धन्यायिक कामकाज हे श्री. शेखर गायकवाड, अपर जिल्हाधिकारी, नाशिक यांनी लिहिलेले पुस्तक महाराष्ट्रातील सर्व महसूल अधिका-यांना एक मार्गदर्शक ठरणार आहे. महसूल अधिका-यांना कराव्या लागणा-या निवडणूक, भूसंपादन, पुरवठा, शासकीय वसुली, टंचाई, दंडाधिकारीय कामकाज इत्यादी असंख्य कामांमध्ये अर्धन्यायिक स्वरूपाच्या महत्त्वाच्या कामकाजाकडे अनेक वेळा महसूल अधिका-यांचे दुर्लक्ष होते.

भारतातील साडेतीन कोटीपेक्षा जास्त असलेली खटल्यांची संख्या व त्या मागील प्रॉपर्टी हे वादाचे मुख्य कारण विचारात घेता, महसूल अधिका-यांचे अर्धन्यायिक कामकाज सुधारणे अत्यंत आवश्यक आहे.

सर्वसामान्य शेतकरी खातेदाराचा महसूल विभागाशी संबंध येतो व अशा खातेदारांना जमीन विषयक खटल्यामध्ये त्वरित व अचूक न्याय मिळण्याची मोठी आशा असते. अशा वेळी महसूल अधिका-यांचे न्यायदानाचे काम अतिशय उच्च दर्जाचे असणे आवश्यक आहे.

महसूल अधिका-यांचे अर्धन्यायिक कामकाज या पुस्तकात कायदेविषयक मूलभूत संकल्पना, अधिकार अभिलेख, फौजदारी कामकाज आणि महसूल अधिका-यांचे इतर कायद्यांच्या संदर्भातील कामकाज असे महत्त्वाचे चार भाग केले आहेत. विशेष म्हणजे पहिल्यांदाच प्रत्येक प्रकारच्या केससाठी एक नमुना निकालपत्र आणि त्याबरोबरच त्या संदर्भातील कायदेशीर तरतूदी लिहिण्यात आल्या आहेत. पुस्तकाची रचना देखील अतिशय सोपी व सुलभ केल्यामुळे राज्यभरातील महसूल अधिका-यांच्या कामकाजामध्ये प्रमाणिकरण (standardisation) येण्यास मदत होईल. मंडळ अधिकारी हा महसूल विभागातील निवाडा करणारा सर्वात कनिष्ठ घटक असून, विविध प्रसंगी त्यांनी कोणत्या प्रकारचे आदेश केले पाहिजेत तसेच कोणती कार्यपद्धती अवलंबली पाहिजे हे त्याला स्पष्टपणे समजेल अशी पुस्तकाची भाषा शैली आहे.

श्री. शेखर गायकवाड यांना जमिनीविषयक कायद्याची अंमलबजावणी व त्यातून निर्माण होणारे कायदेशीर खटले या दोन्हीचाही प्रत्यक्ष अनुभव आहे. वेगवेगळ्या असंख्य कायद्यांमध्ये विखुरलेले कायदेविषयक ज्ञान एका पुस्तकाद्वारे एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे महसूल अधिका-यांच्या कामकाजात सुसुत्रता येईल व त्यामुळे महसूल विषयक प्रलंबित केसेसचा निपटारा अधिक गुणवत्तापूर्वक व वेगवान पद्धतीने होईल अशी मला खात्री आहे.

श्री. शेखर गायकवाड यांनी यापूर्वी लिहिलेल्या शेतक-यांनो सावधान, गोष्टीरूप जमीन व्यवहार नीति, फेरफार नोंदी व शेतीचे कायदे या पुस्तकाद्वारे महाराष्ट्रातील शेतक-यांचे प्रबोधन केले आहे. त्याच वेळी महसूल अधिका-यांचे अर्धन्यायिक कामकाज या पुस्तकाद्वारे महसूल अधिका-यांमध्येही गुणवत्ता वाढीला लागण्यासाठी चांगला प्रयत्न केला आहे. या दोन्हीमधूनच अंतिमत: सर्वसामान्य शेतकरी खातेदारांचे हित जोपासले जाईल यात शंका नाही.

८५१/८८८-८८८

(रत्नाकर गायकवाड)

महासंचालक, यशदा

मनोगत

महसूल अधिकान्यांना शासनाची जमीन महसूल विषयक, निवडणूक, जनगणना, टंचाई व दुष्काळ, रोजगार हमी योजना, नैसर्गिक आपत्ती, अन्न धान्य पुरवठा, भूसंपादन इ. अनेक स्वरूपाची कामे करावी लागतात. जमीन विषयक न्याय निवाडे करणे हे सुध्दा महसूल अधिकान्यांचे एक महत्त्वाचे काम आहे. तथापि वरील विविध कामांमुळे त्यांना न्याय निवाडे करण्याचे अर्धन्यायिक स्वरूपाचे कामकाज अनेकवेळा वेळेअभावी, तर काही वेळा पुरेशा अभ्यासाअभावी अचूकरित्या पार पाडता येत नाही.

सर्वसाधारणपणे महसूल अधिकारी आपल्या कोर्ट कामकाजात पुरेसा वेळ देत नाहीत, अशी वकिलांची सार्वत्रिक तक्रार असते. त्याचबरोबर न्यायाच्या दृष्टीने निकालपत्रात सर्वात आवश्यक असलेली जी कारणमीमांसा आहे ती योग्यरित्या लिहिली जात नाही अशी देखील तक्रार असते. महसूल न्यायाधिकारी म्हणून कामकाज करतांना एल.एल.बी. चे औपचारिक शिक्षण असण्याची आवश्यकता नसली तरी कायद्याच्या मूलभूत संकल्पना समजणे आवश्यक आहे, कारण जमीन विषयक विविध कायद्यामध्ये विखुरलेले महसूल अधिकान्यांचे अधिकार हे मुख्यतः शेतकन्यांना साधा, सोपा व सरळ न्याय लवकरात लवकर मिळावा यासाठी देण्यात आले आहेत.

राज्यभर महसूल अधिकान्यांना आपले न्यायदानाचे काम पार पाडतांना मदत होईल अशा प्रकारे हे पुस्तक तयार करण्यात आले आहे. त्यामुळे मुंबई पासून गोंदिया पर्यंत न्याय देणारे मंडळ अधिकारी, नायब तहसीलदार, तहसीलदार, उप जिल्हाधिकारी, यांना वेगवेगळ्या कायद्यात विखुरलेली न्यायदानाची महत्त्वाची तत्त्वे एकत्रितरित्या उपलब्ध होतील. त्याचबरोबर निकालपत्रांचे नमुने देण्यात आल्यामुळे त्याआधारे कमी वेळात न्याय देणे सुलभ होईल. या पुस्तकाचा उपयोग संदर्भासाठी करता येईल, परंतु कायदा व नियमांमधील मूळ व अद्यावत तरतूद मात्र प्रत्येकवेळी तपासून मगच निर्णय देणे अपेक्षित आहे. पुस्तक लिहितांनाच विषयाशी संदर्भातील महत्त्वाचे शब्द किंवा केस लॉ किंवा नेहमी घडणाऱ्या चुका निदर्शनास आणून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. पुस्तकाच्या रचनेमुळे नेहमी घडणाऱ्या चुका मात्र निश्चितपणे टाळता येतील व त्यामुळे न्यायदानाची प्रक्रीया अधिक सुलभ व शेतकन्यांच्या हिताची होईल व त्यामध्ये विसंवाद राहणार नाही अशी मला आशा आहे. या सर्वामुळे शेतकन्यांचा वेळ व पैसा खर्च करणाऱ्या मूलभूत चुका अधिकान्यांकडून होणार नाहीत असे मला मनापासून वाटते.

• अनुक्रमणिका •

" भाग - 1. मूलभूत संकल्पना (Basic Concepts)	1-28
1. कायदेशीर संकल्पना	3
2. Important Legal Terms	7
3. नैसर्गिक न्यायतत्त्वे	17
4. निकालपत्र	23
" भाग - 2. अधिकार अभिलेख (RTS Cases)	29-350
5. केसेस चालवण्याबद्दल महत्त्वाच्या सूचना	31
5.1 महाराष्ट्र जमीन महसूल अधिनियमातील महत्त्वाची कलमे	31
5.2 विविध प्रसंगी महसूल अधिका-यांकडून अपेक्षित कार्यवाही	34
5.3 महसूल अधिकाच्यांची कार्यपद्धती	36
5.4 महसूल न्यायालय	42
5.5 दिवाणी प्रक्रिया संहितेतील ऑर्डर्स	44
6. अपील, पुनरीक्षण व पुनर्विलोकन	49
6.1 संबंधित तरतूदी	49
6.2 तुलना	54
6.3 Specimen Orders Regarding Revision application	55
6.4 पुनरीक्षण अर्ज नाकारणारे नमुना आदेश	59
6.5 अंतरिम आदेश	61
6.6 काही निकालपत्रे	62
7. चुकीच्या नोंदीची उदाहरणे	69
8. फेरफार नोंदीवरील निकालपत्रे	79
8.1 फेरफार नोंदीचे महत्त्व	79
8.2 अर्जावरुन नोंद	85
8.3 नोंदणीकृत नसलेल्या दस्ताची नोंद	96
8.4 फसवणूक केल्याबद्दल आरोप असणारी नोंद	101
8.5 विहित कार्यपद्धती न पाळता केलेल्या वाटपाची नोंद	104
8.6 आदेशाएवजी नोंदीविरुद्ध अपील	111
8.7 एकत्र कुटुंब मॅनेजरने जमीन विक्रीकेल्याबद्दलची नोंद	113
8.8 सहधारकांपैकी स्वतःच्या हिश्याची जमीन विकल्याची नोंद	115
8.9 जमीन खरेदी देणारा मयत झाल्याची नोंद	121
8.10 हिस्सा फॉर्म नं 12 ची नोंद	123
8.11 ई - करार /बँकेचा बोजा बद्दलची नोंद	125
8.12 दिवाणी कोर्टात दावा	130
8.13 लिस पेंडन्सीची नोंद	134
8.14 बांधावरुन वाद (अतिक्रमण केस)	139
8.15 लेखन प्रमादाची चूक	149
8.16 जुना दस्त	151
8.17 विकसन कराराबाबत नोंद	153
8.18 मुख्यारपत्रावरुन नोंद	155

8.19	हक्कसोडपत्रावरुन नोंद	159
8.20	दस्ताबदल आक्षेपाची नोंद	165
8.21	वारस नोंद / मृत्युपत्राची नोंद	170
8.22	महत्त्वाचे केस लॉ	178
8.23	कार्यपद्धती	182
8.23.1	वादी गैरहजर	182
8.23.2	खटल्याचा खर्च वाटून देणे	184
8.23.3	वादींच्या विकलांची निवृत्ती	187
8.23.4	वादी गैरहजर परंतु गुणवत्तेवर निर्णय	188
8.23.5	तडजोड पुरसीस वरुन निर्णय	190
8.23.6	रिहिजन विरुद्ध रिहिजन / अपील	193
8.23.7	पक्षकार मयत	197
8.23.8	चुकीच्या तरतुदीखाली अपील	200
8.23.9	अनेक नोंदीविरुद्ध अपील	206
8.23.10	मालकी हक्काबाबत दावा	209
8.23.11	निकाल झाला नसतांना अपील	212
9. पीकपहाणी		215
9.1	पीकपाहणीचे नियम	217
9.2	पीकपहाणीचे नेहमीचे उदाहरण	219
9.3	कूळ असतांना पीकपहाणीचा वाद	224
9.4	एकापेक्षा जास्त वर्षाची पीकपहाणी	229
9.5	कायदेशीर आधार नसतांना पीकपहाणी	235
9.6	कुटुंबातील व्यक्तिची वहिवाट	248
10. रस्ता वहिवाट -		251
10.1	मामलेदार कोर्ट ॲक्ट 1906 चे कलम 5	253
10.2	म.ज.म.अधिनियम 1966 चे कलम 143	254
10.3	निकालपत्रे	255
10.4	महत्त्वाचे केस लॉ	266
11. आदिवासी जमिनी		267
11.1	महत्त्वाच्या तरतुदी	267
11.2	महत्त्वाचे केस लॉ	269
11.3	प्रत्यार्पण व कलम ३६ नुसार कार्यवाही	270
11.4	जमीन विक्रीस परवानगी	276
12. वतन जमिनी		283
12.1	वतन म्हणजे काय ?	283
12.2	व्याख्या	287
12.3	Relevant Provisions	289
12.4	वतन विषयक पाऊलखुणा	290
	अ) वतनाच्या नोंदी	
	ब) सनदेचा नमुना	
12.5	निकालपत्रे	293

13. पाण्याचे पाट/पाईपलाईन वाबत निकालपत्रे	311
13.1 कायदेशीर तरतुद	311
13.2 परवानगी	314
13.3 विवाद केस	318
14. कूळकायदा	321
14.1 कूळहक्क	321
14.2 कूळकायदा कलम 15	324
14.3 कूळकायदा कलम 32 ग / 32फ	331
14.4 कूळकायदा कलम 32 अ	337
14.5. कूळकायदा कलम 32 ओ	339
14.6 कूळकायदा कलम 70 अ	341
14.7. कूळकायदा कलम 70 ब	345
14.8 कूळकायदा कलम 84 क	347
● भाग - 3 फौजदारी कामकाज (MAG Cases)	351- 492
15. फौजदारी संकल्पना	353
15.1 व्याख्या	353
15.2 दंडाधिका-यांचे विविध कायद्यातील अधिकार	356
16. फौजदारी प्रक्रिया संहिता	367
16.1 प्रतिबंधात्मक कार्यवाही	367
16.2 प्राथमिक आदेश	373
16.3 विहित चौकशी	374
16.4 विहित नमुने	380
16.5 नमुना निकालपत्रे	384
16.6 सार्वजनिक उपद्रव - कलम 133	394
16.7 निषेध आज्ञा - कलम 144	403
16.8 ताब्यावरुन वाद - कलम 145	414
16.9 कलम 148	433
17. मुंबई पोलीस कायदा	439
17.1 हद्दपारीच्या तरतुदी	439
17.2 हद्दपार विषयक महत्वाचे निवाडे	441
17.3 कलम 56	442
17.4 कलम 57	458
18. मुंबई दारुबंदी कायदा	461
18.1 निकालपत्रे	463
19. दंडाधिकारीय चौकशी	465
20. ओळखपरेड	473
21. मृत्यूपूर्व जबानी	477
22. अकस्मात मृत्यू समरी प्रकरणे	483
22.1 कायदेशीर तरतुदी	485
22.2 शवपरीक्षण व शवविच्छेदन	486
22.3 वापरण्यात येणारे सर्वसाधारण शब्द	490

23. जीवनावश्यक वस्तु कायद्याखालील - जप्ती आदेश	495
23.1 एल.पी.जी.	499
23.2 नाफ्ता / सॉल्वंट कंट्रोल ऑर्डर	505
23.3 केरोसीन	509
23.4 फर्टीलायझर	512
23.5 धान्य	514
24. जीवनावश्यक वस्तु कायद्याखालील विविध परवाने	517
24.1 रास्त भाव धान्य दुकान	521
24.2 केरोसीन परवाना	528
25. करमणूक कर अधिनियम	541
26. भारतीय निखात निधी कायदा	549
27. मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम	555
27.1 महत्वाच्या तरतुदी	555
27.2 तीन अपत्यांमुळे सदस्यत्व रद्द करणे बाबत	565
27.3 अविश्वास ठराव मंजूर/नामंजूर झाल्याच्या विरोधात विवाद अर्ज	578
27.4 थकबाकीदार असल्यामुळे ग्रामपंचायत सदस्यत्व रद्द करणेबाबत	596
27.5 सरपंच / उपसरपंच निवडणूक	606
27.6 सदस्यत्व अवैध ठरवणे	618
27.7 पंचायतीच्या मालमत्तेवरील हक्क	630
27.8 सरपंच राजीनामा	632
27.9 महत्वाचे केस लॉ	638
28. वृत्तपत्र व पुरतक नोंदणी अधिनियम	641
29. पुनर्वसन कायदा	647
30. रोखीकरण व वित्तीय मत्तेची पुनर्रचना आणि प्रतिभृती हितसंबंधाची अंमलबजावणी अधिनियम	653
31. मुंबई जमीन अधिग्रहण कायदा	665
32. मुंबई शासकीय जागा (काढून टाकणे) अधिनियम	669
33. नगर भूमापन	673
33.1 कायदेशीर तरतुदी	673
33.2 नकाशा व क्षेत्र दुरुस्ती	678
34. तुकडेबंदी कायदा	683
35. Lawyers	693
35.1 Duties	693
35.2 Rules framed by the High Court under Advocate's Act	1961
35.3 Functions of Bar Council of India	704
36. परिशिष्टे	707
36.1 रोजनामा	707
36.2 केसेसचा हिशोब व गोषवारा	709
36.3 मुदतीच्या कायद्यातील महत्वाच्या तरतुदी	711
36.4 Important Acts & Rules	714
36.5 शब्दार्थ	720
36.6 विविध - चेकलिस्ट	732

उपयुक्तता

महसूल अधिकारी
परीविक्षाधीन अधिकारी
पोलीस अधिकारी
कार्यकारी दंडाधिकारी
भूमि अभिलेख विभाग
वकील
शेतकरी
कायद्याचे अभ्यासक
प्रशासक
उद्योजक
बांधकाम व्यायसायिक
वास्तू विशारद आर्दीना उपयुक्त

निवडक प्रतिक्रीया

श्री. शेखर गायकवाड यांचे हे पुस्तक प्रशासकीय सेवेतील अर्धन्यायिक स्वरूपाचे काम करणा-या सर्वच अधिकारी व कर्मचा-यांसाठी मार्गदर्शक व उपयुक्त ठरेल. तसेच महसूल न्यायालयात काम करणारे वकील, अभ्यासक, व संशोधकांसाठी सुध्दा उपयुक्त असा संदर्भग्रंथ ठरेल.

डॉ. संजय चहांदे, (भा.प्र.से.) विभागीय आयुक्त, नाशिक

श्री. शेखर गायकवाड यांचे हे पुस्तक महसूल प्रशासनातील ज्ञान व्यवस्थापनाचा एक अनोखा उपक्रम आहे. नागरी सेवेत सध्या काम करणा-यांना व या सेवेत नव्याने दाखल होणा-या भावी पिढ्यांना हे पुस्तक कार्यपद्धतीविषयक एक नवी दृष्टी(Vision) देणारा नागरी सेवेचा ज्ञानकोष ठरेल.

श्री. प्रल्हाद कचरे, उपजिल्हाधिकारी, नाशिक

मा. श्री शेखर गायकवाड सर यांचे हे पुस्तक महसूल अधिका-यांसाठी दिशादर्शक / मार्गदर्शक ठरेल. त्यामुळे महसूल न्यायालयातील दाव्यांचा निपटारा जलदगतीने होण्यास मदत होवून पर्यायाने नागरिकांना फायदा होईल.

महेश पाटील, उपजिल्हाधिकारी, नाशिक

महाराष्ट्र नागरी सेवेत म्हणजे महसूल प्रशासनाचे सेवेत प्रवेश करताच या विभागाला बजावाव्या लागणा-या बहुविध जबाबदा-या व त्यासाठीच्या असंख्य कार्यपद्धती पाहिल्या तरी गोंधळल्यासारखे वाटते. श्री. शेखर गायकवाडसरांनी त्या परिश्रमपूर्वक एकत्रितपणे या पुस्तकात उपलब्ध करून दिल्या आहेत. नव्याने या सेवेत प्रवेश करणा-या आम्हां सर्वांसाठी हे पुस्तक म्हणजे अपरिहार्य असा वाटाड्याच ठरेल यात शंका नाही.

मंदार कुलकर्णी, परीविक्षाधीन नायबतहसीलदार, नाशिक